

vlasti. Čak i kad ne preciziraju čiji je „vojni zapovednik u Srbiji“, ili navode samo „izdata je naredba“!

S druge strane, autori beleže da su „Jevreji delom pasivno dočekali nemačku politiku likvidacije“ i da je u Srbiji vladalo „uverenje da ih Nemci neće fizički likvidirati“. Ovakva konstatacija previđa da do tada u okupiranim zemljama nije bilo masovnih likvidacija Jevreja, koje će početi tek 1942. Takođe, da je u trenutku kada Nemci obznanjaju svoje prve naredbe uperene prema Jevrejima, u proleće 1941, u Srbiji situacija mirna. Nema ustanka i nema masovnih represalija, koje će tek od septembra staviti jevrejsko muško stanovništvo u fokus nemačkih masovnih odmazdi, kada će biti izvedene prve veće likvidacije, zajedno sa srpskim stanovništvom.

Budući da srpski, beogradski čitaoci *Vremena* nisu krenuli u progon svojih komšija Jevreja, već će zajedno biti meta progona nemačkih okupacijskih vlasti, nameće se pitanje: da li su nemački okupatori pre dolaska u Srbiju čitali *Vreme* u jesen 1940. pa inspirisani mnogobrojnim člancima krenuli u progon Jevreja i masona kada su okupirali Srbiju?

Paradoksalno, autori ne ilustruju progon Jevreja u jesen 1941. i proleće 1942, koji je najavljen samim naslovom knjige. Ne navodi se sudbina jevrejskih zatočenika u ovdašnjim logorima, niti sve ono što će im se desiti potom. Najavljeni „korak ka progону“ Jevreja (i masona) izostaje.

Tako su autori propustili da poentiraju i demonstriraju kulminaciju svoje teze da je progon te dve zajednice izvršen. Pre momenta progona njihov rukopis staje i sve se završava na nejasnom konglomeratu mera koje okupator uvodi tokom 1941. Bez razjašnjenja kako su te mere i u kojoj srazmeri primenjene, i koliko je Jevreja ili masona nestalo u progону!

Umesto progona autori nude „Zaključna razmatranja“, ali ona skreću u pitanja masonerije koja smo ostavili u ranijim poglavljima. Autori iznose afirmativno viđenje masonerije: „Slobodno zidarstvo kao kosmopolitska, miroljubiva i pravdoljubiva organizacija okupljalo je u svojim redovima sve nacije, bez obzira na versku, etničku ili rasnu pripadnost, što se može videti i danas, a ne isključivo pripadnike jedne nacije.“ Odnosno, ističu da su „slobodni zidari u Srbiji između dva rata predstavljali organizaciju društvene elite.“ Završavaju rukopis rečenicom u kojoj se objašnjava da je rad

masonskih loža zamrznut decenijama kasnije. Da li ovi navodi govore o tome iz koje „zajednice“ nastupaju po svojim biografijama heterogeni autori?

U celini gledano, ova koautorska knjiga osim analize nekoliko meseci pisanja dnevnog lista *Vreme* nije donela ništa novo. Naprotiv, donela je lošu nameru u kojoj se naslovom sugerise „poziv na progon“ jevrejske i masonske zajednice u Srbiji – Kraljevini Jugoslaviji, a potom taj progon vrši neko drugi – okupator. Taj okupator se u vremenu u kojem se analizira pisanje *Vremena* nikako još ne nazire.

Smatramo da je naslov „Poziv na progon“ tendenciozan i usmeren na optužbu ovdašnjeg društva za navodno antijevrejstvo i antimasonstvo. Međutim, autori i pored te očigledne tendencije ne uspeavaju da „dobace“ do progona – već se njihov tekst gubi u hronologiji događaja iz 1941, upravo kada bi trebalo da poentiraju i zasvođe svoju glavnu tezu. Zaključna rečenica: „Ova studija je veoma bitna, budući da ova tema nije dovoljno bila istražena u istoriografiji na ovim prostorima“ otkriva svu neuku pretencioznost trojice autora ove monografije.

Bojan Dimitrijević

Petar Ristanović, KOSOVSKO PITANJE 1974–1989, Novi Sad/Beograd, Promej/Informatika, 2019, 580.

Manji broj istoriografskih dela ima tu vrlinu da svog čitaoca vuče na čitanje iz strane u stranu, sve do zaključka. Jedan od takvih je svakako knjiga, prvenac, Petra Ristanovića, mladog kolege iz Instituta za srpsku kulturu. Reč je o njegovoj doktorskoj tezi koju je priredio za objavljivanje pod naslovom *Kosovsko pitanje 1974–1989*.

Podeljeno u nekih 19 poglavlja, ovo delo govori o Kosovu i Metohiji u Srbiji, Jugoslaviji tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka. U stvari, ono daje upečatljivu genezu razvoja albanskog nacionalnog pokreta u pokrajini, u vremenu kada je novouspostavljeni federalizam počeo da se pretvara Jugoslaviju, korak po korak, u konfederaciju. To je vreme u kojem kosovske pokrajinske vlasti svojim postupcima, u suštini, nose klicu separatizma i ideje da se pokrajina izdvoji u zasebnu republiku sa albanskom dominacijom. Takođe, period u kome je političkim činionicima jugoslovenske nomenklature bilo jasno da je pitanje vremena

kada će Tito „napustiti scenu“, pogodio je ovakvim tendencijama. „Dubina nefunkcionalnosti federacije se pokazala tek kada vrhovnog arbitra više nije bilo“, piše Ristanović.

S druge strane, u SR Srbiji su tokom tog perioda izvršene najmanje dve smene u partijskom rukovodstvu, i kadrova i politike. Posle 1966, uklonjeni su oni koji su označeni kao „rankovičevci“, a potom 1972. i oni koji su sebe označavali kao „liberale“. Iako generacijski bliski, kako primećuje Ristanović, pripadali su različitim političkim grupacijama, a pojedini od tih savremenih komunističkih dahija bili su posebno uticajni u nekim delovima Srbije. U suštini, oportunisti i uplašeni od Titovog vrhovnog autoriteta, malo su se posvećivali kosovskom pitanju – ako je ono i uopšte tretirano kao takvo.

Ristanović ne podleže zamci – „nativu“, danas prisutnom, da je reč o sukobu konzervativnog i modernog, koji je lansirala Latinka Perović, jedna od smenjenih iz grupe „liberala“. Taj narativ do danas ponavljaju njeni epigoni u srpskoj historiografiji. Autor ukazuje da za takvo tumačenje nema osnova u istorijskim izvorima, a kada se čita njegov tekst to se jasno i uočava.

Ekonomski zastoj, usitnjavanje privrednih resursa kroz primenu Zakona o udruženom radu, nerealno planiranje, koje se sasvim jasno vidi iz današnje perspektive, bili su jedan od nagoveštaja dublje krize jugoslovenske države, ukazuje Ristanović. U takvom ambijentu, na Kosovu (ekonomski najzaostalijem delu jugoslovenske federacije) započinje višestruko bujanje albanskog – šiptarskog nacionalnog pokreta. Osnove za nesmetan razvoj ovog pokreta položene su posle Brionskog plenuma, a samo formalizovane Ustavom iz 1974. godine. „Pokrajina je dobila Ustav, izvršnu, sudsku i zakonodavnu vlast, zastupnike u ustanovama federacije, iz naziva je izbačena reč Metohija, dozvoljena je upotreba albanske zastave kao zastave albanske narodnosti.“

Autor precizno analizira kadrovski sastav pokrajinskog rukovodstva koji vodi pokrajinu spojem tradicionalnih bratstveničkih veza i komunističke klijentelističke lojalnosti. Srbi i Crnogorci su zastupljeni shodno svom nacionalnom postotku, ali dominiraju oportunisti, pored kojih bujanje nacionalno-separatističkog pokreta kosovskih Albanaca sasvim prolazi.

Gljučni elementi politike kosovskih albanskih pokrajinskih vlasti bili su: „produbljivanje autonomije prema Srbiji i priprema

terena za prerastanja pokrajine u republiku“, ali i svojevrsna nacionalna emancipacija koja se često odvijala uz pomoć organizacija iz Albanije. Uskoro, i uz pomoć drugih republičkih rukovodstava, kosovski funkcioneri su počeli da se ponašaju kao rukovodioci posebne federalne jedinice. Štaviše, ignorisali su republiku Srbiju na svim mogućim nivoima i u svim situacijama, što se pretvorilo u opšti trend, od rukovodilaca pokrajine do najsitnijih birokrata po opštinama ili školama.

Albanizacija je bila glavna karakteristika tog procesa, koji Ristanović definiše kao „dominaciju Albanaca nad građanima drugih nacionalnosti i nametanje albanskog identiteta čitavoj pokrajini kroz političke, kulturne, obrazovne i druge mere“. Taj proces je posebno kod Srba stvarao osećaj da su građani drugog reda, što će kulminirati posle smrti Josipa Broza Tita 1980. godine. Tito je čak četiri puta posetio pokrajinu, ali je kosovsko rukovodstvo uspevalo da prikrije realno stanje.

Iako je u početku imao osobine nacionalnog romantizma, proces albanizacije je gotovo celim vremenskim tokom bio protkan različitim subverzivnim aktivnostima podzemnog pokreta ili albanske države, koje kulminiraju posle Titove smrti u velikim demonstracijama 1981. godine. Ristanović detaljno opisuje nastanak tih organizacija tokom 1970-ih, čije je glavno ishodište bilo u stvaranju ilegalne organizacije koja će omasoviti nacionalni pokret i u određenom trenutku podići oružani ustanak ili drugi vid masovnog protesta.

Ristanovićev opis pobune, „događaja“ ili demonstracija u proleće 1981, zavisno kako ih ko vidi, potpuno je nov i jedinstven do sada. Sa izuzetkom vojne građe, koja je i dalje nedostupna istraživačima, on je dao najiscrpniji prikaz događaja do sada, kao i analizu nastradalih lica sa albanske strane. On ukazuje da su neki od nastradalih proizvedeni u heroje u novoj albansko-kosovskoj mitologiji, što je na srpskoj strani gotovo nepoznato. Autor, međutim, skreće pažnju na sledeće: „Demonstracije su pokvarile planove pokrajinskog rukovodstva. Morali su da napuste politiku čiji je cilj bio da autonomiju prodube toliko da prilikom novih ustavnih promena prerastanje pokrajine u republiku bude samo konstatovanje faktičkog stanja na terenu. Umesto toga, novi cilj je bilo očuvanje pozicija, po svaku cenu“. Takođe, „demonstracije nisu imale direktan antisrpski karakter“, već „više od samih incidenata na

međunacionalne odnose je uticao nastanak atmosfere straha i podvajanja“. Međutim, „jedna od najznačajnijih posledica demonstracija je bilo jačanje albanskog separatističkog pokreta i nastanak kulta nacionalne borbe.“

Kada govori o događajima na Kosovu tokom 1980-ih, autor ukazuje na pojedina uvrežena mišljenja o narastanju albanskog stanovništva. To je, navodno, bio rezultat tri uzroka: „visokog prirodnog priraštaja Albanaca, iseljavanja Srba i Crnogoraca pod pritiscima i ilegalne imigracije iz Albanije. Iako je nesporno da su sva tri uzroka doprinela izmeni etničkog sastava, u štampi i publicistici je dolazilo do izrazitog preterivanja po pitanju druga dva nabrojana uzroka“. Ristanović navodi: „Analiza demografskih podataka je pokazala dubinu zabluda utkanih u ovaj narativ: ubedljivo najvažniji uzrok izmene etničke strukture je bio visok prirodni priraštaj Albanaca“. Potom zaključuje: „Iseljavanje je znatno uticalo na smanjenje broja Srba i Crnogoraca, ali je imalo mnogo manji uticaj na izmenu etničkog sastava pokrajine od porasta broja Albanaca. Uticaj doseljenika iz Albanije nije do kraja rasvetljen“, ali oni „nisu igrali značajniju ulogu u demografskim promenama“.

Ovo su, po našem mišljenju, značajni zaključci, koje je autor u studiji detaljno elaborirao. Kada je iseljavanje srpskog stanovništva u pitanju, Ristanović ukazuje na sledeće: „Delovi pokrajine su postajali etnički čisto albanski jer su se Srbi najviše selili iz sredina u kojima bi njihov broj pao ispod 20%–29%. Kao posledica toga tokom sedamdesetih niz naselja na prostoru SAP Kosova je postao čisto albanski“.

Autorov fokus se pomera prema sredini osamdesetih godina, ukazujući na dalje pogoršanje međunacionalnih odnosa, iseljavanje srpskog stanovništva u Srbiju, reakciju u srpskom narodu, stvaranje srpskog nacionalnog pokreta na Kosovu i profilisanje političkih struja u rukovodstvu SR Srbije. Tekst obuhvata detaljan opis nastanka nezadovoljstva u Srbiji, „slučaj Martinović“ koji je odigrao ulogu katalizatora u srpskoj javnosti, sve do nastanka nove struje u političkom vrhu SR Srbije na čelu sa Slobodanom Miloševićem.

Ristanović ističe da su „posledice slučaja Martinović bile dalekosežne. Štampa je odigrala značajnu ulogu jer nije dozvolila da kao mnogo puta ranije slučaj bude pokopan ćutanjem nadležnih“. Ukazuje da srpski pokret na Kosovu i Metohiji – bez jasnih ideoloških ili

političkih ciljeva – nastaje onda kada se pojedinci odluče na otpor („deo Srba i Crnogoraca je na albanizaciju tokom sedamdesetih i pobunu 1981. reagovao instinktivno – odlučili su da beže. Kod drugih se javila želja za otporom“). S druge strane, uočava obrnut proces („Dolasci Srba sa Kosova u Beograd, traženje političke pomoći van svoje federalne jedinice i kontakt sa opozicionarima oko Dobrice Ćosića poslužili su rukovodstvima prvenstveno Slovenije i Hrvatske da uz pomoć štampe u svojim republikama rašire uverenje da na Kosovu buja srpski nacionalizam“), koji će u suštini vremenom prevagnuti i dovesti do današnje situacije na Kosovu.

Konačno, analizirajući ponašanje Slobodana Miloševića pre i posle skupa u Kosovom Polju ističe da je on bio „neočekivani kandidat“ koji je imao sasvim drugačiju, pa čak i negativnu politiku prema srpskom pokretu na Kosovu. Posle pojave na skupu i nekoliko ishitrenih rečenica, Milošević je promovisan u novog nacionalnog lidera nakon partijskog sukoba unutar srpskog rukovodstva koji je kulminirao na Osmoj sednici CK SK Srbije, septembra 1987. godine.

Ustavne promene, smanjenje prerogativa pokrajina i odstranjivanje separatističkog albanskog rukovodstva u periodu 1988–1989, nisu doneli očekivane rezultate na duže staze. Ristanović u zaključnim rečenicama to i konstatuje, navodeći da su te promene „označile početak nove faze pasivnog otpora Albanaca“. To se videlo već od 1989. kada je počela da niče albanska „paralelna država“ ili „država u senci“ koju je „vlast u Beogradu ignorisala (i prećutno tolerisala) tokom devedesetih“.

Ristanović je ekstenzivno koristio svu raspoloživu ili dostupnu arhivsku građu i literaturu. Po naučnom aparatu, on zaista zaslužuje respekt i laskavu ocenu da je iscrpeo temu na naučni način. Pisana dopadljivim jezikom, knjiga se čita veoma lako i pored obilja podataka o različitim aspektima života, velikog broja imena i niza događaja koji se prepliću u celom toku posmatranog perioda. Za starije čitaoce, delovi studije vraćaju proživljene slike: jalove partijske debate, proteste kosovskih Srba, uspon Slobodana Miloševića..., tako da gotovo bude određeni, svakako negativan i nostalgičan kontekst u kosovskom pitanju, koje je i danas aktuelno i – nerešeno.